

Gmina żydowska i kirkut w Józefowie

Miasto Józefów - początkowo określane jako Ordynacki, obecnie Biłgorajski - założone zostało ma teranie dóbr Ordynacji Zamojskiej przez piątego ordynata Tomasza Józefa Zamojskiego w roku 1725. Szybko nastąpił pomyślny rozwój miasta jako ośrodka handlowego i rzemieślniczego. Po upadku powstań styczniowego Józefów podzielił los innych małych miast, tracąc prawa miejskie, spadając do rzędu osady i podupadając gospodarczo.

W XVIII wieku w województwie lubelskim było oprócz Józefowa jeszcze 31 miast szlacheckich, w których razem Żydzi stanowili około 34 proc. ludności. W miastach tych Żydzi posiadali korzystne przywileje.

Na podstawie ówczesnej sytuacji społecznej i ekonomicznej, panującej w Ordynacji Zamojskiej, można przypuszczać, że Żydzi osiedlili się w Józefowie równocześnie z ludnością chrześcijańską.

W zachowanych danych archiwalnych istnieje wzmianka z roku 1789 o 70 domach żydowskich. W końcu XIX wieku na 1318 mieszkańców Józefowa było 977 Żydów.

Można przyjąć, że równocześnie z osiedleniem się Żydów w Józefowie powstały najważniejsze dla nich instytucje - dom modlitwy, cmentarz, łaźnia.

Żydzi stworzyli osobne skupisko, jak to było w zwyczaju, a znajdowało się ono w północnej części miasta. W tym obszarze wymieniają inwentarze miejskie grunty kanału. Na tychże gruntach, już poza miastem, założony został cmentarz. Pierwsza synagoga, już nieistniejąca, zbudowana została w roku 1744, druga, której mury dochowały się do dnia dzisiejszego powstała w końcu XVIII lub na początku XIX wieku. Budynek tej synagogi wykorzystywany po wojnie jako magazyn był w zupełnie niezłym stanie. Od czasu gdy zawalił się dach całość przekształca się powoli w ruinę.

W „Starożytnej Polsce...” Balińskiego i Lipińskiego odnajdujemy taką charakterystykę osady z roku 1886: „Miasteczko małe, zupełnie drewniane w piaszczystej okolicy, samymi Żydami zapełnione, którzy mają tu bardzo czynną drukarnię hebrajską i z niej większa połowa mieszkańców się utrzymuje”.

W latach 1824-1841 istniała w Józefowie drukarnia Waxa, która wykorzystywała znaczną część

produkcji papieru z pobliskiej papierni ordynackiej w Hamerni.

Struktura zawodowa Żydów józefowskich przedstawiała się zupełnie identycznie jak w innych miastach tego typu. Zdecydowanie przeważała rzemieślnicy, następną grupę stanowili kupcy a wreszcie arendarze - zajmujący się propinacją i wyszynkiem. Niewielki procent stanowili rolnicy.

W roku 1942/43 Niemcy stworzyli w Józefowie getto, w którym zamknęli Żydów okolicznych oraz z innych miast. Uwięzionych w getcie wymordowali pod Józefowem, gdzie znajduje się obecnie poświęcony ich pamięci kamień.

Kirkut józefowski założony został na gruntach kahału na północ od miasta, na stoku wapiennego wzniesienia. Obszar na północ od cmentarza eksploatowany był i jest po dzień dzisiejszy jako kamieniołom. Część tego kamieniołomu należała do kahału. Stąd wydobywano kamień na cele budowlane oraz na nagrobki. Tam też istniały także żydowskie warsztaty kamieniarskie.

Najstarsza wzmianka o cmentarzu, z odnalezionych dotąd źródeł, pochodzi z roku 1768. Więcej danych odnajdujemy w aktach Dozoru Bóżniczego z roku 1848. Znajduje się tam korespondencja między kahałem a właścicielami Ordynacji w sprawie rozszerzenia cmentarza, dokument zakupu kawałka gruntów przylegających do cmentarza oraz plan sytuacyjny.

Wokół cmentarza był mur kamienny, którego fundament pozostaje czytelny dotąd. Wewnątrz cmentarza, niedaleko bramy, zachowały się też fundamenty budynku cmentarnego. Od bramy wzdłuż osi cmentarza, biegła droga do bóżnicy. Kirkut józefowski dotąd pozostaje jeszcze poza obrębem miasta, jak dawniej otoczony polami.

Wszystkie nagrobki cmentarza józefowskiego realizują tradycyjny schemat stojącej pionowo płyty, w niektórych przypadkach w zespole z bardzo prostą w formie quasi tumbą w postaci gładkich bloków kamiennych o przekroju trapezowym lub półkolistym. Z istniejącego układu pozostałych jeszcze nagrobków w liczbie około 500, można stwierdzić, że groby tworzą rzędy w kierunku północ - południe. Rzędów tych jest około 35. W jednym rzędzie mieści się 60 grobów. Macewy zwrócone są awerssem w kierunku zachodnim. W starszej części cmentarza zachowała się niewielka w stosunku do obszaru ilość płyt w jego północnej stronie. W części nowszej pozostała dość znaczna ilość wzdłuż zachodniej krawędzi cmentarza. Możliwy jest do odczytania podział na tradycyjne strefy - oddzielnie chowani byli mężczyźni, oddzielnie kobiety. W nowszej części cmentarza pozostały fundamenty, być może po grobowcu typu ohel.

Z płaskiej części cmentarza płyty zostały usunięte. Niemcy użyli je w czasie II wojny światowej

do budowy dróg. Po wojnie ludność miejscowa również używała ich do celów budowlanych.

Awersy wszystkich płyt zakomponowane są według tradycyjnego schematu na motywie portalu. Istnieją realizacje podejmujące ten architektoniczny motyw w sposób przestrzennie bardziej iluzyjny - z głęboką wnęką arkady i wysuniętymi przed nią półkolumnienikami lub pilastrami, bądź też poprzez realizacje pośrednie do zupełnie schematycznych - za pomocą płytkiego rytu. Zwieńczenia płyt występują w formie pół-kolistej lub zamknięcia prostopadłego bądź wielobocznego.

Chociaż znaczna część nagrobków nie istnieje już, jednak na podstawie tych zachowanych daje się odczytać wyraźny podział stylistyczny. Można wyodrębnić dwie grupy płyt - starsze i młodsze. Podział ten pokrywa się prawie z obszarem starszej i nowszej części cmentarza, a cezura wiekowa dająca się odczytać z zachowanych płyt przebiega w latach 60-tych XIX wieku. (W części starszej wyodrębnia się jeszcze jeden podział widoczny w lokalnej dla cmentarza stylistyce oraz rozróżniający dość wyraźnie zakresy w datowaniu nagrobków i obszarze ich rozmieszczenia. Ta wyodrębniająca się grupa ze względu na bogatszy wygląd zewnętrzny i usytuowanie przy osi cmentarza nasuwa przypuszczenie, iż nagrobki te są częścią kwatery dla rodzin znaczniejszych i bogatszych).

Różnice między wymienionymi grupami uwidaczniają się w obróbce kamieniarskiej, proporcjach płyt, innych przedstawieniach i-konicznych, plastyce liter.

Grupę starszą charakteryzują bardziej zróżnicowane kompozycje awersu oraz większa różnorodność rozwiązań ornamentalnych. Proporcje płyt są bardziej wydłużone. Zwieńczenia ich są najczęściej prostokątne. Wszystkie napisy wykonane są liternictwem wypukłym, między rzędami tekstu pozostawione są listwy. Przeważa tu ornament geometryczny (w postaci prostych układów trójkątów bądź półkoli, rozet, gwiazd, rytmicznych rytów na obramieniu), ornament plecionkowy i roślinny (wieńce, kielichy kwiatowe, palmeta). Ale zdarzają się też przedstawienia lwów i ptaków. Dość ważną funkcję pełni plastyka liter, stanowiąca na niektórych płytach jedyną formę dekoracyjną. W tej grupie nagrobków ornamentyka, oprócz kilku przypadków, posiada funkcję wyłącznie dekoracyjną.

W grupie młodszej elementy geometryczne i roślinne są rzadkością, natomiast przeważa ornamentyka o funkcji symbolicznej - dłonie kapłanów w geście błogosławieństwa, naczynia lewitów, szafy z księgami, świeczniki, złamane drzewa.

Na rewersach kilku płyt cmentarza józefowskiego w nowszej jego części widoczne są tonda z tekstem. Znanym jest fakt, że już po nadaniu Żydom nazwisk ortodoksyjni Żydzi nie używali ich. Takie samo zjawisko istniało dość powszechnie w środowiskach prowincjonalnych. Wiązało się to

z pomijaniem nazwiska na nagrobkach, czasem umieszczaniem .go na tylnej stronie macewy.

W młodszej części cmentarzu zachowały się też ślady polichromii na macewach. Występuje głównie czerń, biel, błękit, czerwień, żółć.

Wszystkie teksty epitafijne józefowskiego (kirkutu pisane są literami hebrajskimi, jednak nie wszystkie w języku hebrajskim. Stosowany jest również język jidysz oraz transliteracja hebrajska nazw polskich, Znaczne części tekstów zapisywane są w postaci umownych, zwyczajowych skrótów.

Daty podawane na nagrobkach są najczęściej datami śmierci, czasem pochówku, rzadko prócz tego występuje data urodzin. Daty umieszczane są przy końcu tekstu epitafijnego (na macewach starszych), bądź na naczółku w postaci nadpisu. Tekst epitafijny zawiera najczęściej sentencję biblijną, dalej wymienienie zasług i cnót zmarłego, następnie imię (bądź imię i nazwisko) i tytuły zmarłego oraz imię i tytuły ojca. Tekst zamyka zawsze tradycyjny zwrot polecający duszę zmarłego życiu wiecznemu.

Na najstarszej z zachowanych macew istnieje data 1862, na najmłodszej 1940.

Starsza grupa macew cmentarza józefowskiego wydaje się szczególnie interesująca. Należałoby spojrzeć na nie łącznie z innymi nagrobkami z kirkutów z tego rejonu. W Sieniawie, Lubaczowie, Szczebrzeszynie, Jarosławiu zauważyć można ogromne analogie ornamentalne zespalaające te macewy w pewną lokalną enklawę stylistyczną. Zauważa się w tych nagrobkach ambicje kamieniarzy w podejmowaniu interesujących rozwiązań kompozycyjnych. Należy jednak stwierdzić, że same realizacje są bardzo uproszczone i wręcz prymitywne. Ale taki właśnie ich obraz wyróżnia ten zespół nagrobków spośród innych i przydaje im szczególnego znaczenia wśród istniejących jeszcze cmentarzy żydowskich w Polsce.